

Az irodalmi élet sorskérdései Mohács után

A közhit még vallja, hogy a legendás Mátyás renaissance-a magtalanul sorvadt el a zsíros magyar talajon. A százados titkokat bontogató irodalomtörténet már túl van rajta, új távlatokat nyit s eddig ismeretlen bizonyosságokat hirdet. Horváth János kutatásainak eredményei meggyőznek arról,¹ hogy az eddig elszigeteltnek hitt renaissance-kori irodalom szervesen összefügg a könyvnyomtatás és hitújítás nyomán fakadó új irodalmi életforma kialakulásával. A 16. század irodalmi életének számos jelensége meg sem érthető renaissance-kori előzmények nélkül.

Mátyás környezetében új, arisztokratikus műveltség bontakozik ki: a humanizmus. Nálunk ekkortájt még zárt osztály-kultúra. Horodói a főpapok. Mellette a régi középkori vallásos szellem az alsópapság, a szerzetesek körében él tovább. A humanizmusból a kolostorok falai közé alig jut el valami és ha mégis, akkor szinte észrevétlenül.² Az irodalmi műveltség még az egyházi rendhez van kötve. Csak a városok német polgársága jelent valami újat. Köztük már a 15. század második felében akadnak szorgalmas könyvmásolók és könyvgyűjtők. Egyelőre az ókori klasszikusok olvasásán és másolásán túl nem jutnak. A városi humanizmus ekkor még eredeti munkákat nem terem. De a 16. század két legtipikusabb, polgári származású írója, az elmagyarosodott Heltai Gáspár és Dávid Ferenc ennek a német városi humanizmusnak a neveltje.

Kétségtelen, hogy a tudós humanizmus avatottjai kevesen voltak, de nem maradtak méltó, hírvágyó utódok nélkül. A nemesség körében pedig az életelvek, a király és a főpapok udvarának renaissance-ragyogása minden tudós humanizmusánál jobban hódított. Mátyás új-gazdagjai megszedültek a Hunyadi-sarj halála után ölükbe hulló hatalomtól. Humanista műveltség híján is renaissance kiskirályok lettek.

Ezek az országrészek felett rendelkező nagybirtokosok, állandó

¹ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935.

² Neoplatonizmus alexandriai szent Katalin legendájában.

harcok között gótikus bagolyvárakban éltek, de lelkük már nem bírta el a gótika nagyvonalú merevségét. Udvaruk tele volt haszonleső szervitorokkal és díszes szolgahaddal. Ruhára, ékszerre hihetetlen összegeket fecséráltak. A hatalom, hír és pompa úzte, sarkalta őket szédítő magasságok felé. Az élet kitárult előttük. S a Jagellók bábkirálysága idején egyesek már azt hitték, csak a korona hiányzik a fejükről, hogy föltámasszák az erős nemzeti királyságot, Mátyás Magyarországot. Ez a kor volt a Zápolya-ház dinasztikus törekvéseinek a bölcsője. Aminthogy később Brutus Mihály nagymerészen valóban Hunyadi Mátyáshoz hasonlítgatta János királyt.

A köznemesség méginkább, mint az oligarchia, politikai-jogi vonatkozásban ismerkedik meg a humanizmussal, a Mátyás-féle humanista-nemzeti államkonceptió eleven hagyományában. Mátyás kulturális művének nagyságára csak akkor döbbsentek rá, amikor az már összeomlóban volt. A humanista műveltség, mely az ő idejében csaknem kizárólag egyháznagyok kiváltsága, most már egyes világiakat is magávalragad. Az első — mint Werbőczy — hazai iskolák neveltjei. Ez a körülmény világos bizonyítéka, hogy az olaszországi, krakkói, bécsi egyetemekről hazavándorló papok révén a humanizmus behatol az itthoni iskolákba. Különben Werbőczy nem áll egyedül, az egyháziak közül Szalkay László, Oláh Miklós szintén hazai földön szereztek kiváló klasszikus előképzettségüket. Ez már a humanizmus lassú szétáradásának a jele. A főurak jórésze azonban egyháznagyokkal való családi kapcsolataik, érintkezések, tudós műveltségű udvari papjaik hatása alatt ismerkedik meg humanizmussal, erasmista tanokkal. Pályájuk már a Mohács utáni időkbe nyúlik s hatásuk akkor bontakozik ki igazán. Belekerülnek egy újabb szellemi áramlatba, a reformáció sodrába, s a hiújtás nagy vallási kulturális programját átszövik a nemzeti humanizmus hagyományteremtő eszmei tartalmával. Sokszor bizonytalan tapogatódzók, ingadozók, mint Perényi Péter. A törökpárti nemzeti királytól elfordul, de az idegen Habsburg uralkodóban sem bízik. Testvére, a mohácsi csatában elhunyt váradi püspök, a magyarországi erasmisták köréhez tartozott. Felesége Thurzó-lány, akinek bátyja még Mohács előtt Luther híve lett. Így sodródott Perényi Péter családi kapcsolatai révén is a reformáció felé.

De ekkortájt ott vannak már a külföldi egyetemekről hazatérő világiak. Nádasdy Tamás a humanizmus olaszválaszának idején a magyar szellemi élet egyik leghíresebb itáliai gyújtópontjában, a bolognai egyetemen jogot tanul. Idehaza humanista vallásreformátorok pártfogója. A latin mellett a nemzeti nyelv jogaiért száll síkra. Ő mondatja nálunk először magyarul a misét. Buzgalmában annyira megy, hogy egyik nőrokonát is megfeddi, amiért hovátországi létére nem tanult meg magyarul írni.

A reformáció lendülete meggyorsítja a humanizmus laicizálódását. A középkori írástudók zárt csoportját a 16. században hama-

rosan az új, mozgékonyabb, de nem független, hanem *mecénásokhoz kötött protestáns pap-írók és iskolamesterek rendje* váltja fel. A protestáns egyetemek nem zárkoznak el a humanizmus elől, s így a két szellemi áramlat terjesztőit is ugyanazon egyének, a vallásreformátorok soraiból toborozza. A katolikusok körében is tovább él a humanizmus hagyománya, de ez az ág jobbra tovább őrzi a latinnyelvűséget. Brodaries, Verancsics, Istvánffy Miklós történeti munkáikat és költeményeiket deák nyelven írják. Ez a katolikus humanizmus majd az ellenreformáció barokkjába torkolva éri el igazi kiteljesedését. A protestáns ág a klasszikus latin mellett még a 16. század folyamán kifejleszti a nemzeti nyelvű humanizmust. Heltai Bibliát fordít és Bonfiniust kivonatolja magyarul közönsége számára, Bornemissza Péter vallásos vitairatokat szerkeszt és az Elektrát ülteti át magyarra. Balassát ő indítja el költői pályáján, akinek szerelmi lírájához a humanizmus ad bátorságot s a reformáció vallássóságának központi gondolata, az egyéni szabadság, színezi át istenes verseit személyes vonatkozásokkal. Ennek a költői gyakorlatnak a folytonosságát ápolják, viszik tovább a Balassa-epigonok a jövő századok felé.

A reformáció II. Lajos német udvari emberein kívül, a felvidéki és erdélyi német városokon át szűrődött magyar földre, mint amelyek németországi kapcsolataik útján legkorábban ismerkedtek meg Luther tanáival. Innen kapták az első impulzust a jövőre magyar reformátorok is. A hitújítók két úton törtek a tömegek meghódítására. Az egyik a városok tanácsain át vezetett a polgárság felé, a másik a főurakon keresztül a nép felé. Alkalmuk és eszközük is volt hozzá, hogy városi tanácsokat, nagyurakat saját pártjukra fordítsanak. A mohácsi mezőn a nyáj elvesztette pásztorait, akiknek papi buzgalma már amúgyis erősen lanyhult. A hívek pedig vágytak az ígére, s az Írás új magyarázói a tömegekben újra fellángoltatták a régi laikus mozgalmak elfojtott tüzét.³ A főurakat, városok tanácsait pedig néhány nagyon reális ajánlat is csábította. A reformátorok követelték a katolikus papság elűzését és vagyonának lefoglalását. Ez volt a megindítója az egyházi birtokok világi kézbe vándorlásának. Az új gazdák azonban a birtokokkal együtt elődeik kötelességét is örökölték. A protestáns egyházak és iskolák fenntartásának gondját a világiaknak kellett átvenniök. Rájuk szállt a katolikus főpapság mecénás-szerepe is, amelyet a néhány elszegényedett katolikus egyháznagy többé nem igen vállalhatott. Ez a szerep, a renaissance-életforma eleven hagyománya, *világi körökben* náluk itt válik divattá a 16. században. Az írók és tudósok, elenyésző kivétellel, mecénásokhoz vannak kötve egészen a 19. századig.

Míg a humanizmus számára Mátyás idejében a királyi udvar jelentette a leggazdagabb szellemi energiaforrást, a reformáció előtt a magyar királyok udvara örökre zárva maradt. Miksa ugyan haj-

³ Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva, 1931. évf.

lott az új tanok felé, de a politikai okok erősebbek voltak, mint a hitújítás vallási érvei. A hitbeli szétválás és az országtest háromrésyre szakadásának következtében egységes nagy szellemi gócpont kialakulásáról szó sem lehetett. *A magyarságnak ez a lelki és területi megosztottsága kulturális fejlődésének egységes dinamikáját is megbontotta.*

A királyi Magyarország idegen uralkodója az ország határain kívül él. A magyar kultúra sorsa közömbös a számára, idegen környezetének hatása aránylag csekély, s mint mecénás — Zsámboki és Tinódi egészen kivételes esetétől eltekintve — magyar szempontból alig említhető. Annyi azonban bizonyos, hogy a katolikusok a királyi hatalom árnyékában gyűjtik az erőt, hogy majdan a protestantizmussal leszámoljanak. Telegdi munkásságát anyagilag is támogatja az udvar. A fiatal Pázmány pedig a 16. század fordulóján Ferdinánd gráci portáján sajátítja el az ellenreformáció módszerét.⁴ A nagy nyugati népeknél a nemzeti uralkodó volt az irodalom első mecénása, a nemzeti kultúra pártfogója. *Nálunk a király helyett a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező nagybirtokos nemességre, városokra (kisebb töredékében a katolikus papságra) hárul a nemzet művelődésének s vele együtt az irodalomnak gondjaviselése.*

A török pusztítás és a reformáció a kolostori irodalom duzzadó patáját végleg elapasztotta. Amit később a 16. században a gyérnyomú katolikus vallásos irodalom alkotott, tömegmozgató ereje annak sem volt. Jól-rosszul a reformációtól kölcsönvett módszerrel élt mindaddig, míg a jezsuitizmus friss barokk szelleme ebből a vegetációból ki nem emelte. A reformáció viszont új vallásos irodalmat hozott a kolostori helyébe. Egyénileg sokszerűbbet, de nyugtalanabbat, problémákkal terheltet, harciast. Propagandisztikus jellegénél fogva a könyvnyomtatással kínálkozó modern terjesztési eszközökhöz folyamodott De éppen ezért kénytelen volt mecénásokra támaszkodni. Elsősorban a vagyonosabb birtokos osztályra. Az anyagi javakkal nem rendelkező protestáns papok, írók belekényszerültek a 16. században uralkodó szervitori rendszerbe, akárcsak a kisnemesség.⁵ Az exisztenciájuk függ tőle. Szikszai Fabricius Vazul épp úgy lekötöleztette Perényi Gábornak, aki udvartelket adományozott neki, mint Tinódi annak a sok főúrnak, kinek jóvoltából Kassán házat vásárolhatott. Nem is szólva a rengeteg alkalmazott-ról: udvari papokról, íródeákokról, nevelőkről, községi lelkészekről és tanítókról. Valamennyiük számára a főúri pártfogó védelmezőt is jelentett a királyi hatalom és a katolikusok meg-megújuló üldözéseivel szemben. Hatásuk azonban a nagybirtokosok irodalmi szerepvállalására is döntő volt, mert hiszen régi igazság, hogy a reformáció sok tekintetben saját maga nevelt magának mecénásokat.

⁴ Kastner Jenő: Pázmány Péter gráci évei. Kat. Szemle, 1935. évf.

⁵ Hóman-Szekfü: Magyar történet. IV.

Így alakulnak ki egyes főurak környezetében apróbb művelődési telepek. Ahol egy-egy nagybirtokos befogadja a reformátorokat — akik az új hit írásban való terjesztését is kötelességüknek érzik — ott a főúri birtokon a protestáns pap-írók egész kis nevelőiskolája virágzik fel. A legelső protestáns főnemesek közül Perényi Péter zempléni, abaújmegyei, borsodi jószága az izmosodó reformációnak egyik főfészke. A zoltárosajkú Gálszécsi István az ő pártfogása alatt tanítóskodik Gálszécsen. A reformáció első énekeskönyvét Perényi segítségével nyomtatja ki Krakkóban (1536). Szikszón tűnik fel, mint Perényi alkalmazottja Benczédi Székely István. Ő is urának anyagi támogatásával teszi közzé énekgyűjteményét (1538). A szikszói tanítószágban Benczédit, tanítványa, Batizi András váltja fel. Mindketten egész sereg kiváló férfit nevelnek egyházuk számára. Köztük Szikszai Fabricius Vazul sárospataki tanárt. Hellopoeus Bálint humanista műveltségű egri, majd debreceni lelkész. Innen indul el Szikszai Gergely Torna főúrnak Mágóchi Gáspár megtérítésére. A tornai főispán később a reformáció irodalmának egyik legbőkezűbb mecénása lett. Méliusz, Károli Gáspár és mások számos munkájának megjelenését tette lehetővé.

A reformáció egy-egy ilyen szellemi gyújtópontjából szétszóródó újhitű lelkészek, nevelők térítő útja a protestántizmus terjedésének irányára, újabb művelődési telepek keletkezésére vet világot. Lassanként a Dunántúl nyugati felében és a Felvidéken, Alsóindvától Németújváron, Sárváron, Galgócon, Sárospatakon keresztül egészen Nyalábváráig majdnem minden főnemesi család udvara kisebb szellemi gócpont. Azonban minden szétszóródottság mellett megfigyelhető bizonyos tömörítő erők működése is. A hitközség jegyében folyó szervezkedés a főúri pártfogók vagy a városok tanácsai támogatják. A tiszavidéki, dunántúli, egervölgyi gyülekezetek, a bányavárosok, a szepesi városok egyházi szervezkedésének kulturális jelentősége elvitathatatlan. Vallás és műveltség, nemcsak ebben a korban, de egészen a felvilágosodásig elválaszthatatlan egységet alkot. Ez a kisebb egységekben való tömörülés azonban nem vezet elszigetelődéshez. A főurak egymással sokszoros kapcsolatban állanak, személyes érintkezések, levelezés útján. A reformátorok szüntelenül hullámozó serege megkönnyíti a kiegyenlítődést, vélemények, gondolatok, irodalmi termékek kicserélését. Így jutnak el Manlius műhelyébe Heltai-nyomtatványok, melyeket a dunántúli nyomdász újra kiad, Heltai sajtója pedig a bártfai nyomdával való üzleti kapcsolatai révén veti piacra a bártfai sajtótermékek utánnyomatait. Mindezek figyelemmel kísérése vezet a század sokágú, mozgalmas irodalmi életének igazi meglátásához. Éppen ezért a főrangúak és udvarunk pártfogó és irányító szerepének megvizsgálása, azoknak a helyeknek felkutatása, ahol a reformáció korának szellemi termékei megszülettek, elsőrangú irodalomtörténeti feladat. Perényiek, Révayak, Bánffyak, Nádasdyak és megannyi más családok környezetében egész csomó író él. Munkáik közzétételére ők nyitnak alkalmat, ami-

kor nyomdát állítanak (Nádasdy) és nyomdászok működését teszik lehetővé (Bánffy Miklós, Forgách Imre, Rákóczi Zsigmond). Külföldi tanulmányaikban támogatják őket, mint pl. Balsaráti Vitus Jánost Perényi Gábor, Sartorius Jeromost és Györgyöt, Batizi Miklóst Forgách Imre; Báthori István országbíró Fegyverneki Izsákot. Wittenberg zárandokútjuk kikötője. A fiatalabb protestáns főurak (Mágóchi Ferenc, Forgách Mihály, Losonczy Bánffy Ferenc) maguk is idejárnak tanulni. Melanchtonnal leveleznek. Közvetlen forrásnál ismerkednek meg a reformáció századának mozzató eszméivel, kultúrális elgondolásaival. Innen térnek meg a török átokkal sújtott magyar földre, ahol a béke ritka vendég, ahol annyi tervet, szándékot fojt vérbe a háború. Főúri családok mennek tönkre, halnak ki, birtokok cserélnek gazdát s az irodalom apostolai hol itt, hol ott keresnek és találnak menedéket. Szellemi központok állandóságáról alig lehet szó, de a régiak helyébe mindig támadnak újak.

A királyság városai hasonló mecénási szerpkört töltenek be, mint a főurak. Külföldi egyetemekre menőket segélyeznek, könyvkiadást támogatnak, szerényebb keretek között. Ezek a németajkú helyek most kezdenek magyarosodni azért, hogy falaik közé befogadják a török elől menekülő magyar nemességet. Fejlődésüket azonban a túlméretezett nagybirtokrendszer megbénítja. A sarcoltatás örökös rettegésében elzárkózva élnek. Helyzetük aránytalanul hátrányosabb az erdélyi városokénál. Olyan jelentős irodalmi központtá nem is válik egyik sem, mint a fejedelemség területén pl. Kolozsvár vagy Debrecen. Inkább iskolai centrumok, műveltség közvetítők és közönségnevelők az irodalom számára. Csak későn, a század végefelé emelkedik Nagyszombat katolikus részen és Bártfa protestáns oldalon irodalmi, nyomdai gócponttá. Bártfa könyvtermése a magyar mellett különösen német szempontból jelentős. Érdekes jelenség, hogy míg magyar viszonylatban az erdélyi fejedelemség könyvkiadása messze fölülmúlja a királyságét, az erdélyi századok nyomdatermékeinek száma alatta marad a felvidéki német könyvek számának. Pedig a nyomdák Erdélyben szabadabban működhettek. Viszont a Felvidék német városai közelebb estek a protestáns Németországhoz. Állandó és közvetlen szellemi érintkezésben voltak a német reformáció egyik főfészkével, Sziléziával.⁶ — Nagyszombat nemcsak a magyar, hanem a tót ellenreformáció harcosainak is nevelőiskolája volt. Az ellenreformátorok a tót nyelv irodalmi használatában is követték magyar testvéreik példáját, míg a tót protestánsok az irodalmi gyakorlatban, már a huszita idők óta, a cseh nyelvet használták. A tót nyelvet az ellenreformáció emeli ki irodalom alatti életéből. A tótok számára a reformáció cseh földről importált könyveket.

⁶ V. ö. Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. — Bp. 1926.

A Felvidék német és cseh kapcsolatai mellett, Horvátország és a Dunántúl Itália közelségét érzik. A horvátok közt a reformáció csak átmeneti sikereket ért el. A katolikus istentiszteletben is érvényesülő szláv nyelvhasználat százados hagyományánál fogva a horvátok szívósabban ragaszkodtak régi hitükhöz. Náluk nem jelentett különösebb újságot a reformáció nemzeti nyelvhasználat, mint térítő eszköznek nem volt meg a kellő varázsereje. A klérus ellenállása is erősebb volt a horvátoknál, mint nálunk. A horvát protestantizmus legjelesebbjei menekülni kénytelenek hazájukból (Ungnad Iván, Truber Primus) s Németországból kísérlik meg a horvát reformáció irányítását. Nem sok sikerrel. A Tübingenben és Urachban működő délszláv nyomdák termékeinek ezrével hazaküldött példányai jórészt máglyán hamvadtak el. A Stájerországban meginduló ellenreformáció pedig végleg szétszórta a horvát protestánsokat.⁷ Tanulságos példája mindez annak, hogy egy olyan keskeny országsávban — mint az akkori magyar királyság — egymás mellett, sőt egymásközt elvegyülve élő különböző nemzetiségek szellemi életében mennyire más és más hatást váltott ki ugyanaz a szellemi áramlat: a reformáció.

De mi volt a királyság határain túl? Az Alföldön és a Dunántúl keleti felében a török terpeszkedett. Ezen a vidéken lassanként elpusztult minden, ami valaha keresztény kultúrát sugárzott. Így megy tönkre a század második felében a híres protestáns tolnai iskola is. A reformáció nagyarányú térhódítása ellenére sem tudott itt eleven irodalmi életet teremteni. Mert hiányzott a magyar vezetés, hiányoztak a mecénás magyar főurak. És ha akadt is egy-egy magános lélek, akinek kezéből a török nem csavarta ki a tollat, írásának legjobb esetben az volt a sorsa, ha külföldön, Magyarországon vagy Erdélyben megjelenhetett, pl. Skaricza Máténak Szegedi Kis Istvánról szóló életrajza Bázelen (1585); vagy kéziratban maradt fenn, mint Válaszuti György *Pécsi Disputája*. Mert nyomdának híre sincs ezen a vidéken. A tolnai iskola tanári együttese is Heltainak küldi el Kolozsvárra *Jézus Sirák Könyvének* (1551), a reformáció etikai bibliájának, magyar fordítását kinyomatás végett. Decsi Gáspár tolnai lelkész prédikációit Debrecenben nyomtatják ki 1582-ben.

Erdély néha talán egy pillanatra úgy villanhatott fel a magyarországiak lelkében, mint az ígéret földje. A szakadást ugyan nem szívesen látták, de a magyar vezetés óhaja, a nemzeti királyság Mátyástól örökölt hagyománya ott kísértett bennük. A nagy álmoknak azonban kis álmodói voltak, s Mátyás lidérces nemzet-állam koncepciójából csak egy furcsa kis csonk maradt meg: Erdély. Nem véletlenül! Itt százados erők lappangtak kihasználatlan. Szervezete, fejlődése már a középkorban elűtött az anyaországtól. S amikor a nemzeti ellenállás kiszorult az erdélyi bércek közé, friss energiákat

⁷ Tarczay Erzsébet: A reformáció Horvát-Szlavonországban. Theologiai Tanulmányok. 8. sz. Debrecen, 1930.

szabadított fel, melyek a jövőendő öncélú erdélyi államnak alapjait vetették meg.

A fejedelemség különválása és szervezeti fejlődésének másféle-sége Erdélyi irodalmi életében is nyomokat hagyott. Ami Magyar-országon hiányzott: a királyi udvar közelsége, életet árasztó, kultú-rát csíráztató melege, Erdélyben mindezt megadta a nemzeti feje-delem udvara és kancelláriája. Mint egyetlen, összefogó nagy szel-lemi központ és energiaforrás formálója és élesztője volt az erdélyi művelődésnek. Ide futott össze a kis ország kultúrális életének szinte valamennyi idegszála. Innen áradt ki az a koraliberális szellem mely Erdély közéletét ebben az időben annyira jellemezte. A fejedelem kör-nyezete — s ebben a katolikus Báthoriak sem kivételek — tele van magyar (Csáky Mihály, Kovacsóczy Farkas, Kakas István, Sza-mosközy István, Hunyadi Ferenc), olasz (Squarcialupus) és lengyel (Porembski, Novicampianus) humanista, Erasmus tisztelő főurak-kal, titkárokkal, orvosokkal. A főnemesi udvarokban már igen ko-rán hasonló a helyzet. Petrovics Péternek az unitarizmus egyik elő-futára Stancarus, az orvosa. Ő is beletartozik az észak-itáliai „sza-badgondolkodók“ sorába, akárcsak kortársai: Servetus és Blandrata. János Zsigmond kegyeltje. Dávid Ferencben ők szabadítják fel a vallásalapítót. Ebben a szabadabb erdélyi világban a reformáció végigfutott a kezdeti foktól a legszélsőségesebbig minden állomást, míg nem a kálvinizmus győzelmével a 16—17. század fordulóján Erdély mint tisztán protestáns államalakulat került szembe az anya-országgal.

A birodalom háromrészre bomlásával felállított fejedelmi kan-celláriának a magyarnyelvű írásbeliség meggyökereztetésében igen jelentékeny példaadó és stílusképző hatása volt. Összefüggésben van ez a humanizmusnak a vulgáris nyelv felé fordulásával és a refor-mációnak nemzeti nyelvhasználatával. Báthori István még Lengyel-országból is magyarul íratja leveleit Kovacsóczy Farkasnak. Er-délyben a humanisták nemzeti pártja a hivatalokban és a törvény-hozásban (ha nem is kizárólag) a magyarnyelvűséget juttatja ér-vényre. Ugyanakkor midőn Magyarországon az egész adminisztrá-ció latinul folyt és feltűnést keltett, hogy Listi János az országgyűl-ésen a király jelenlétében magyar szónoklatot mondott.

Erdélynek ebből a nemzeti alapokra helyezett különállásából fakadt, hogy a fejedelemségbeliek öntudatosabb magyaroknak hit-ték magukat, mint Habsburg-párti testvéreiket. Ez már az alakuló-ban lévő erdélyi tudat beköszöntője.⁸

A fejedelmi udvar mint nagy szellemi központ és a többnyire protestáns fejedelmek legfőbb mecénássága talajjegyengetője volt az anyaországénál lényegesen gazdagabb erdélyi irodalmi termelésnek. Magyarországból sok protestáns író vonzott a vallási tolerancia és

⁸ L. erre vonatkozólag Valkai András énekét *A magyar királyoknak ere-detekről.* (1576.)

még többet üldözött a kényszer erre a földre. Összeszámolt 192 tizenhatod századbéli író közül — amennyire ez a hézag adatokból megállapítható — 58 volt erdélyi származású, de ugyanakkor a fejedelemség területén működő összes írók száma 134. Megfordítva viszont: az 58 erdélyi születésű író közül csak 15 élt a fejedelemség határain kívül. Magyarországon 11-en (köztük négy katolikus); 4-en pedig török hódoltsági területen. Némileg már az erdélyi elkülönülés jele, hogy a fejedelemségből származó protestáns írók között egyet sem találunk, aki Mohács után a habsburgi országrészekben tanult volna, igaz viszont, hogy a királyságbeliek sem látogattak erdélyi iskolákat. Török területről jövők azonban többen is tanultak a fejedelemségben (Baranyai Decsi János, Decsi Gáspár, Laskai Csókás Péter, Skaricza Máté). Olyan erdélyi szerző sincs, aki munkáját a Habsburg királynak ajánlotta volna, de nem akad a fejedelemnek ajánlott magyarországi nyomdatermék sem. Sőt Méliusz 1562-ben Debrecenben kiadott *Confessio catholicájának* bevezető hódoló sorait a debreceniek János Zsigmond hívéhez, Németi Ferenc tokaji kapitányhoz intézték, míg az egervölgyi gyülekezet számára készült példányokat a királyságbeliek I. Ferdinándnak és Miksa főhercegnek ajánlották.

A tömegesen Erdélybe tóduló írók itt még áldozatkészebb pártfogókra találtak mint Magyarországon. A fejedelem és a főnemesiség mellett a kisebb birtokosok és a városi polgárság is bővebb anyagi támogatásban részesítette őket. Éppen, mert a nagybirtokrendszer Erdélyben sohasem öltött oly végletes formát, mint a királyságban s ennél fogva különösen a városok sokkal intenzívebben kapcsolódhattak bele az irodalmi életbe. Magyarországon hatalmas birtoktömbökbe ékelve elszegényedetten tengődtek. A fejedelemség nagyobb városainak (Szeben, Brassó, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Debrecen) polgársága aránylag nyugodtabban, szabadabb gazdasági viszonyok között, nagyobb jólétben élt. A reformáció zavartalanul terjedhetett falaik között, ahol zsinatok alkalmával meszsze vidékek protestáns papjai sereglettek össze. A polgárság szemtanúja volt a szenvedélyes szócsatáknak, átélte a reformáció belső forrongásának minden fázisát. S az élőszóval felgerjesztett viták nyomában jöttek a nemességhez, polgársághoz, „széjjel járó áros népek”-hez intézett ájtatos, magyarázó, polemizáló könyvek. Így születnek meg a reformáció legnagyobb városi gócpontjai, Debrecen és Kolozsvár, ez a két legbővebb termésű nyomdai székely.⁹

Állandó nyomdák tulajdonképpen az 1580-as évekig csak a fejedelemség területén keletkeztek. Bár a könyvnyomtatás a királysághoz közeleső részekből került át a magyar birodalom földjére. Mégpedig három irányból: olasz, német és lengyel területről. A 16.

⁹ Debrecenben 109 mű, Kolozsvárt 170 mű látott napvilágot a 16. században; együttvéve — a kiadás helye szerint ismert — magyarföldi könyvtermelésnek 43.9 %-a.

század elején legkorábban Itália felől. A zenggi püspökhelyettes 1507-ben Velencéből hívott át egy Gergely nevű könyvnyomtatót. Műhelyében csak latin és horvátnyelvű munkák kerültek sajtó alá, éppúgy, mint a zágrábi (1527) és fiúmei (1531) nyomdában. Ez a dél felől jövő áramlat egyelőre nem jutott túl Zágráb vonalán. Csak a század vége felé indul el Manlius mester állítólag Fiuméből Laidachon keresztül Németújvár, Monyorókerék és Szicz felé. Közben azonban a reformáció sodra német földről egyre több nyomdászt vet magyar területre. Az erdélyi sajtók kivétel nélkül német vagy svájci földön tanult mesterek alapításai. Északon Krakkóban sajátítja el a könyvnyomtatás művészetét Abádi Benedek az újszigeti nyomda művezetője. Lengyel származású volt a Bécsből hozzánk költözött Hoffhalter Rafael is. Majd pedig a század második felében szintén Lengyelországból költözik át a Felvidékre Matskovit Bálint könyvnyomtató.

A magyar földi protestáns sajtók közül kétségtelenül az erdélyiek dolgozhattak a legzavartalanabb légkörben. Könyvtermésük számbeli fölénye is erre vall. Az eddig feltárt 661 tizenhatodik századbéli magyarországi és erdélyi nyomtatvány közül 48-nak a kiadási helye ismeretlen, a fennmaradó 613-ból pedig mindössze 164 magyarországi eredetű, a többi 449 erdélyi nyomdákban került ki.¹⁰ A fejedelemség városai féltékenyen őrködtek sajtóik fenntartásán. Némelyik, mint Debrecen és Szeben, városi kezelésbe vette át a nyomdát. Sőt gyakran a városi tanács vállalta egy-egy műnyomdai költségeit, nemcsak azért, hogy a vallásnak szolgáljon, hanem a nyomda üzemeltetését és megmaradását is biztosítsa. Fél-egyházi Tamás szépen meg is köszöni „a becsületes és tiszteletes debreceni” tanácsnak, hogy Újszövetségének „kinyomtatására szorgalmatos gondot viselt és elégséges költséget szolgáltatott ki”.

A nemzeti nyelvet felkaroló humanizmusnak és reformációnak kezdeményező szerepe volt Erdélyben az oláhnyelvű irodalom megindításában. S ezzel a nyugati kultúrhatás túl jutott a Kárpátok hegyekszorúin. Coresi diakonus brassói és szászvárosi oláh sajtójának termékei nemcsak magyar urak, mint Geszti Ferenc, Háportoni Forró Miklós költségén készültek az Erdélyben élő románok számára, hanem az oláh vajdák megbízásából is nyomtak itt nem egy könyvet. A 16. században Szebenben, Brassóban, Szászvárosban összesen 11 oláhnyelvű nyomtatvány jelent meg.

A humanizmus és reformáció volt az a két erő, mely a katolicizmus háttérbeszorulásával a magyarságot még szorosabban Nyugathoz fűzte és ennek a kultúrának keleti közvetítőjévé avatta. S ez a két erő fogta össze egységes szellemben a politikailag szétszaggatott nemzet nagy többségét. Mátyás humanista hagyományai a Habsburg király országában éppúgy tovább éltek, mint a fejede-

¹⁰ Adataimat Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1929—1931. c. műve alapján állítottam össze.

lemségben. Közös volt a cél: a régi Magyarország feltámasztása. Mégis a közös célból nőttek ki lassanként a legsúlyosabb ellentétek, akkor, amidőn Erdély fegyverrel akarta „felszabadítani“ Magyarországot a német iga alól. Az ellenreformáció Regnum Mariánuma pedig diadalmaskodva a protestantizmuson, vallásilag és ezzel együtt műveltségileg is eltávolította egymástól a magyarországi és erdélyi magyart.

Varjas Béla